

Financiële gevolgen van de recessie voor de eigen inkomsten en uitgaven van gemeenten

dr. M.A. Allers
dr. J. Bolt

rijksuniversiteit
 groningen

COELO

Centrum voor Onderzoek van de Economie van de Lagere Overheden

Financiële gevolgen van de recessie voor de eigen inkomsten en uitgaven van gemeenten

dr. M.A. Allers
dr. J. Bolt

COELO
Centrum voor Onderzoek van de Economie van de Lagere Overheden
Faculteit Economie en Bedrijfskunde
Rijksuniversiteit Groningen
www.coelo.nl

COELO-rapport 10-2
2010

ISBN 978-90-76276-59-5

© COELO, Groningen, 2010

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming.
Aan het verzamelen en het verwerken van de gegevens voor deze uitgave is de grootst mogelijke zorg besteed. Iedere aansprakelijkheid voor de gevolgen van activiteiten die op basis van deze gegevens worden ondernomen wordt echter afgewezen.

Inhoud

Beleidsamenvatting	6
0. Voorwoord	7
1. Inleiding	8
1.1. Onderzoeksvraag en methode	8
1.2. Reikwijdte	8
2. Uitkomsten	11
2.1. Inleiding	11
2.2. Teruglopende inkomsten	11
2.3. Oplopende uitgaven	14
2.4. Extra maatregelen tegen de recessie	17
2.5. Totaaloverzicht financiële gevolgen	18
Bijlage: onderzoeksverantwoording	20

Beleidssamenvatting

Onderwerp

Als gevolg van de economische recessie hebben gemeenten te maken met tegenvallende inkomsten en oplopende uitgaven. Ook nemen veel gemeenten maatregelen om de gevolgen van de recessie te verzachten. Dit rapport doet verslag van een eerste inventarisatie van de omvang van de directe financiële gevolgen van de recessie voor gemeenten. Indirecte effecten via de rijksbegroting - eventuele toekomstige verlagingen van de algemene uitkering of specifieke uitkeringen - vallen buiten dit onderzoek. Het onderzoek heeft betrekking op 2009 en 2010.

Methode

De resultaten in dit rapport zijn gebaseerd op een vragenlijst die door 174 gemeenten (40 procent van alle gemeenten) is ingevuld. De deelnemende gemeenten zijn evenwichtig verspreid over grootteklassen en provincies.

Uitkomsten

In totaal hebben gemeenten een financiële strop ten gevolge van de recessie ter hoogte van 1.769 miljoen euro in 2009 en 1.329 miljoen euro in 2010. Voor circa een kwart wordt dit veroorzaakt door oplopende uitgaven. Het leeuwendeel is het gevolg van tegenvallende inkomsten, vooral uit grondexploitatie. Het grootste deel van de financiële tegenslag concentreert zich bij de grote gemeenten.

Tegenover deze strop staan later mogelijk enkele meevallers. De bestaande tegenvallers bij grondexploitatie en de verlening van bouwvergunningen kunnen immers deels worden goedge maakt als de bouwactiviteit bij een opverende economie sterk aantrekt. Als dat gebeurt is het uiteindelijke effect van de recessie kleiner. Dat neemt niet weg dat gemeenten de korte termijn effecten nu wel moeten zien op te vangen.

Een ondergrens aan het lange termijn effect, waarbij er van is uitgegaan dat de teruglopende inkomsten uit grondexploitatie en bouwleges in de toekomst *volledig* worden goedge maakt, komt op 452 miljoen euro in 2009 en 477 miljoen euro in 2010. De werkelijke lange termijn effecten zullen ongetwijfeld hoger liggen dan deze ondergrens.

Behalve tegenvallende inkomsten en oplopende uitgaven is nog sprake van het naar voren halen van investeringen en het versneld betalen van rekeningen. De betrokken bedragen zijn geen extra kosten; het gaat hier om een verschuiving in de tijd. Ze zijn daarom niet begrepen in de bedragen die eerder in deze paragraaf zijn genoemd. De totale bedragen die zijn gemoeid met versneld investeren betreffen 271 miljoen euro in 2009 en 755 miljoen euro in 2010. Versneld betalen van rekeningen komt voor in 37 procent van de gemeenten; om hoeveel geld het gaat is niet onderzocht.

O. Voorwoord

Dit onderzoek is uitgevoerd door het Centrum voor Onderzoek van de Economie van de Lagere Overheden (COELO) in opdracht van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG).

De auteurs zijn dank verschuldigd aan de contactpersonen bij de gemeenten die bereid waren de vragenlijst in te vullen en aanvullende vragen te beantwoorden. Regina Thie en Mirjam Zengers waren behulpzaam bij het verwerken van de enquêtegegevens. Corine Hoeben en Linda Toolsema leverden nuttig commentaar op een eerdere versie van dit rapport. De restende onvolkomenheden komen voor rekening van de auteurs.

1. Inleiding

1.1. Onderzoeksvraag en methode

Een groot aantal gemeenten heeft het afgelopen jaar last gehad van de economische crisis en de daaropvolgende recessie. Ook nu het herstel voorzichtig lijkt ingezet, zullen de gevolgen nog jaren voelbaar blijven. Dit onderzoek betreft de eerste gevolgen van de economische recessie voor de gemeentelijke financiën.

De *hoofdvraag* van het onderzoek is: wat zijn de directe gevolgen van de economische recessie voor de gemeentelijke financiën?

De hoofdvraag kan worden onderverdeeld in de volgende *deelvragen*:

1. Wat is de invloed van de economische recessie op de inkomsten van gemeenten?
2. Wat is de invloed van de economische recessie op de uitgaven van gemeenten?
3. Worden er in gemeenten speciale maatregelen genomen om de plaatselijke economie te simuleren?

Dit onderzoek is in korte tijd uitgevoerd, en is dus niet bedoeld als definitief oordeel. Daarvoor is het ook nog te vroeg. Doel van het onderzoek is een eerste, gefundeerde, indruk te krijgen van de directe invloed van de economische recessie op enkele afzonderlijke gemeentelijke inkomsten- en uitgavenposten, en van de maatregelen die gemeenten nemen om de gevolgen van de recessie te verzachten.

Om de onderzoeksvraag te beantwoorden is een enquête uitgevoerd onder alle gemeenten, waarvan 174 (40 procent) aan het onderzoek meededen. De vragenlijst en de begeleidende brieven zijn opgenomen in de bijlage bij dit rapport.

1.2. Reikwijdte

Het onderzoek heeft betrekking op de jaren 2009 en 2010. Het betreft enkele nauw omschreven inkomsten en uitgavenposten, die (mogelijk) direct door de economische recessie worden beïnvloed. De gevolgen die de recessie, via de rijksbegroting, heeft voor de algemene uitkering uit het gemeentefonds en voor specifieke uitkeringen aan gemeenten vallen buiten dit onderzoek. Die zijn op dit moment ook niet te onderzoeken, gezien de onzekerheid die daarover nog bestaat.

Inkomsten

De volgende gemeentelijke inkomstenbronnen zijn onderzocht:

- Bouwleges
- Ozb
- Bouwgrondexploitatie
- Dividenden van het publieke bezit

De opbrengst uit bouwleges kunnen afnemen als gevolg van een dalende bouwactiviteit. Er worden dan minder bouwvergunningen aangevraagd. De gemeentelijke lasten zullen niet in diezelfde mate dalen, doordat de betrokken ambtenaren nog steeds op de loonlijst staan. De begrote opbrengst van bouwleges voor 2008 bedraagt 487 miljoen euro.¹

De ozb-opbrengst kan dalen bij leegstand van bedrijfspanden. In die gevallen wordt alleen ozb van de eigenaar geheven, niet van de gebruiker, die er dan immers niet is. Voor 2008 hebben de gemeenten een ozb-opbrengst van 2.739 miljoen euro begroot.

De exploitatie van bouwgrond heeft een aantal gemeenten de afgelopen jaren aanzienlijke inkomsten opgeleverd. Voor 2008 begrootten de gemeenten gezamenlijk nog 6.886 miljoen euro aan baten. Als gevolg van de recessie liggen veel projecten nu stil, of komen vertraagd tot uitvoering. Dit leidt tot lagere opbrengsten in 2009 en 2010.

Gemeenten hebben soms aandelen in bedrijven.² Als gevolg van de recessie kunnen de dividendopbrengsten lager uitvallen.

Uitgaven

De volgende uitgavenposten zijn in het onderzoek betrokken:

- Financieringslast van gronden die niet of later worden verkocht
- Bijstandsuitkeringen
- Uitvoeringskosten van de bijstand
- Bijzondere bijstand, armoedebeleid en schuldhulpverlening
- Sport, cultuur en recreatie

Gronden die bouwrijp zijn gemaakt, maar (nog) niet kunnen worden gekocht omdat de economische situatie dat niet toelaat moeten worden gefinancierd. Dat leidt tot rentelasten.

Gemeenten ontvangen een bijdrage van de rijksoverheid om de door hen uitgekeerde bijstandsuitkeringen te bekostigen. Die bijdrage dekt echter niet geheel de sterke stijging van het bijstandsvolume die het gevolg is van de recessie. Het gestegen bijstandsvolume leidt ook tot hogere uitvoeringskosten. Volgens de begrotingen voor 2008 verwachtten gemeenten aan bijstandsverlening in totaal 4.997 miljoen euro uit te geven.

Doordat meer mensen op een uitkering zijn aangewezen, zal het beroep toenemen op de regelingen die deel uitmaken van het lokale armoedebeleid, waarvoor in 2008 in

¹ De begrotingen voor 2008 zijn de laatste begrotingen die zijn opgesteld voordat duidelijk werd dat er een recessie aankwam. Bron begrote opbrengsten en uitgaven in deze paragraaf: CBS, Statline.

² De totale begrote opbrengst is niet bekend. Dividendinkomsten vallen in de CBS-systematiek onder "Overige financiële middelen", waarvoor in totaal 420 miljoen werd begroot (2008).

totaal 576 miljoen euro werd begroot. Dit kan leiden tot hogere lasten voor bijvoorbeeld kwijtschelding of schuldhelpverlening.

Doordat particuliere sponsors zich terugtrekken, kunnen gemeenten in de positie komen dat zij meer moeten uitgeven aan sport, cultuur of recreatie om wenselijk geachte voorzieningen te behouden. De totale begrote uitgaven aan sport, cultuur en recreatie in 2008 bedragen 4.499 miljoen euro.

Maatregelen

De volgende lokale maatregelen om de gevolgen van de recessie te verzachten zijn onderzocht

- Investerings naar voren halen
- Rekeningen sneller betalen
- Arbeidsmarktmaatregelen

Door het naar voren halen van investeringen kan werkgelegenheid in bijvoorbeeld de bouw worden behouden. Door rekeningen sneller te betalen verbetert de liquiditeitspositie van bedrijven. Speciale arbeidsmarktmaatregelen zoals het oprichten van mobiliteitscentra kunnen helpen mensen die door de crisis hun baan hebben verloren snel weer aan het werk te krijgen.

2. Uitkomsten

2.1. Inleiding

Hieronder behandelen we achtereenvolgens de teruglopende inkomsten, de hogere uitgaven en de extra crisismaatregelen van gemeenten. Tot slot wordt de totale omvang van de financiële gevolgen van de recessie samengevat.

2.2. Teruglopende inkomsten

Tabel 1 laat zien hoeveel gemeenten aangeven dat de onderzochte inkomsten te lijden hebben onder de recessie, zowel in absolute aantallen als in percentages van de totale respons. In totaal deden 174 van de 431 gemeenten aan het onderzoek mee.

Het meest voorkomend is een daling van de opbrengst uit bouwleges. Dit wordt door 71 procent van de gemeenten gerapporteerd. Op de tweede plaats staat een teruglopend resultaat van de grondexploitatie (52 procent van de gemeenten). Geringere inkomsten uit dividend (34 procent) en een lagere ozb-opbrengst (23 procent) als gevolg van de recessie komen minder voor.

Tabel 1. Teruglopende inkomsten als gevolg van de recessie

	Ja		Nee		Niet ingevuld	
Opbrengst bouwleges	124	71%	49	28%	1	1%
Opbrengst ozb	40	23%	129	74%	5	3%
Resultaat bouwgrondexploitatie	90	52%	77	44%	7	4%
Dividend publiek bezit	60	34%	108	62%	6	3%

Tabel 2 toont de omvang van de teruglopende inkomsten: de gemiddelde bedragen in euro's per inwoner, voor verschillende grootteklassen. Tabel 3 geeft een dergelijk overzicht per regio. Uit beide tabellen blijkt dat teruglopende resultaten uit bouwgrondexploitatie veruit de belangrijkste post is. In 2009 gaat het om gemiddeld 70 euro per inwoner, in 2010 om 42 euro per inwoner. Vergeleken hiermee zijn de andere inkomstentegenvallers gering. Bij bouwleges gaat het om 5 à 6 euro per inwoner, bij dividenden om 2 euro en bij de ozb om gemiddeld 1 euro per inwoner per jaar.

Uit tabel 2 blijkt dat teruglopende inkomsten uit grondexploitatie, per inwoner gemeten, hoger zijn naarmate de gemeente groter is. Hetzelfde geldt voor de ozb, maar daar zijn de bedragen gering. Bij de overige inkomstencategorieën is geen verband met de gemeentegrootte zichtbaar.

Tabel 2. Financieel belang tegenvallende inkomsten naar grootteklasse (euro per inwoner)

	Tot 30.000 inwoners	30.000 - 60.000 inw.	60.000 - 100.000 inw.	100.000 inw. of meer	Alle gemeenten
2009					
Opbrengst bouwleges	5	7	8	4	6
Opbrengst ozb	0	0	1	1	1
Resultaat bouwgrondexploitatie	34	66	53	123	70
Dividend publiek bezit	2	2	1	3	2
2010					
Opbrengst bouwleges	4	5	6	7	5
Opbrengst ozb	0	0	2	2	1
Resultaat bouwgrondexploitatie	12	40	61	75	42
Dividend publiek bezit	4	1	0	3	2

Tabel 3. Financieel belang tegenvallende inkomsten naar regio (euro per inwoner)

	Noord	Oost	West	Zuid	Alle gemeenten
2009					
Opbrengst bouwleges	12	5	7	4	6
Opbrengst ozb	1	1	0	0	1
Resultaat bouwgrondexploitatie	39	77	73	75	70
Dividend publiek bezit	1	2	4	1	2
2010					
Opbrengst bouwleges	9	5	5	5	5
Opbrengst ozb	2	1	1	0	1
Resultaat bouwgrondexploitatie	23	25	53	63	42
Dividend publiek bezit	2	1	4	3	2

Noord: Groningen, Friesland en Drenthe

Oost: Overijssel, Gelderland, Flevoland

West: Utrecht, Noord-Holland, Zuid-Holland

Zuid: Zeeland, Noord-Brabant, Limburg

Tabel 4 geeft de geraamde bedragen voor alle gemeenten samen. Die zijn berekend door per grootteklasse de bedragen per inwoner te vermenigvuldigen met het totale aantal inwoners van gemeenten in die grootteklasse.

Door de recessie teruglopende opbrengsten uit bouwleges kosten gemeenten in 2009 naar schatting 107 miljoen euro. Dat is 22 procent van de opbrengst uit bouwleges volgens de begrotingen voor 2008, de laatste van voor de crisis. Voor 2010 bedraagt de verwachte tegenvaller 91 miljoen euro.

De ozb-opbrengst heeft nauwelijks te lijden onder de recessie. De 11 miljoen euro aan inkomstenderving in 2009 en de 14 miljoen euro in 2010 vallen in het niet bij de (voor 2008) begrote ozb-opbrengst van 2.739.

Dat is anders bij de bouwgrondexploitatie. De resultaten daarvan vallen door de crisis in 2009 1.209 miljoen euro lager uit. Dat is 18 procent van de voor 2008 begrote opbrengst. Voor 2010 verwachten gemeenten 761 aan inkomsten te missen.

Inkomsten uit dividenden lopen naar schatting met 35 miljoen euro (2009) en met 38 miljoen euro (2010) terug als gevolg van de recessie. Hoeveel procent dit is van de totale opbrengst uit dividenden is niet bekend.

Tabel 4. Raming totaal financieel belang tegenvallende inkomsten naar grootteklasse (mln euro)

	Tot 30.000 inwoners	30.000 - 60.000 inw.	60.000 - 100.000 inw.	100.000 inw. of meer	Som
2009					
Opbrengst bouwleges	22	29	18	38	107
Opbrengst ozb	1	1	3	6	11
Resultaat bouwgrondexploitatie	163	263	128	655	1.209
Dividend publiek bezit	8	8	3	16	35
<i>Som (korte termijn effect)</i>	<i>195</i>	<i>301</i>	<i>151</i>	<i>715</i>	<i>1.362</i>
<i>Som ozb en dividend (ondergrens lange termijn effect)</i>	<i>9</i>	<i>9</i>	<i>5</i>	<i>22</i>	<i>46</i>
2010					
Opbrengst bouwleges	19	19	13	39	91
Opbrengst ozb	1	1	4	8	14
Resultaat bouwgrondexploitatie	57	159	146	399	761
Dividend publiek bezit	18	6	0	15	38
<i>Som (korte termijn effect)</i>	<i>94</i>	<i>186</i>	<i>163</i>	<i>461</i>	<i>904</i>
<i>Som ozb en dividend (ondergrens lange termijn effect)</i>	<i>18</i>	<i>7</i>	<i>4</i>	<i>23</i>	<i>52</i>

De bedragen die tabel 4 noemt betreffen de onmiddellijke effecten van de recessie. Mogelijk staan hier later enkele meevallers tegenover. Zo zal de opbrengst uit bouwleges en grondexploitatie wellicht extra groot worden wanneer de economie weer aantrekt. Dat is het geval wanneer sprake is van uitstel in plaats van afstel van bouwprojecten. Of en in welke mate dit het geval is kan nu nog niet worden gezegd. Daarom geeft tabel 4 twee ramingen.

Naast een simpele optelling van alle afzonderlijke onderdelen (het effect op de korte termijn) bevat tabel 4 ook een raming die er van uit gaat dat de teruglopende inkomsten uit bouwleges en uit bouwgrondexploitatie later weer geheel worden goedge maakt. Dit kan worden beschouwd als een ondergrens aan het lange termijn effect. Alleen lagere inkomsten uit ozb en dividend worden dan meegerekend. Dit levert een schatting op die vermoedelijk aan de lage kant is: wanneer een deel van de

thans niet uitgevoerde bouwprojecten definitief niet doorgaat is de financiële tegenvaller groter. De waarheid voor de lange termijn ligt vermoedelijk ergens in het midden.

Op de korte termijn komt de inkomstenderving ten gevolge van de recessie op naar schatting 1.362 miljoen euro in 2009 en 904 miljoen euro in 2010.

Wanneer de in 2009 en 2010 teruglopende inkomsten uit bouwleges en grondexploitatie later deels worden goedge maakt, pakken deze bedragen op de langere termijn lager uit. Gemeenten lijden dan een strop bij hun inkomsten van ten minste 46 miljoen euro in 2009 en 52 miljoen euro in 2010. Dit zijn de bedragen aan gederfde ozb en dividend. Natuurlijk is er bij uitstel van inkomsten uit grondexploitatie sprake van extra financieringslasten. Die worden in de volgende paragraaf meegenomen.

2.3. Oplopende uitgaven

Tabel 5 laat zien hoeveel gemeenten aangeven extra lasten te hebben op de onderzochte uitgavenposten, als gevolg van de recessie, zowel in absolute aantallen als in percentages van het aantal aan dit onderzoek deelnemende gemeenten. Bij de eerstgenoemde vijf onderdelen gaat het om hogere uitgaven aan bestaande zaken, bij extra arbeidsmarktmaatregelen om speciale crisismaatregelen.

De meest genoemde oplopende uitgavenpost wordt gevormd door de bijstandsuitkeringen. Die wordt door 72 procent van de gemeenten genoemd. Extra uitgaven aan armoedebeleid, waaronder kwijtschelding en schuldhulpverlening, komen voor in 67 procent van de gemeenten. De overige categorieën worden door minder dan de helft van de gemeenten genoemd. Extra financieringslasten door tragere verkoop van gronden komen bij 49 procent van de gemeenten voor, extra uitvoeringskosten van de bijstand bij 37 procent van de gemeenten, uitgaven aan extra arbeidsmaatregelen bij 27 procent en hogere uitgaven aan sport, cultuur en recreatie door wegvallende sponsoring bij 7 procent van de gemeenten.

Tabel 5. Oplopende uitgaven als gevolg van de recessie

	Ja		Nee		Niet ingevuld	
Financieringslast gronden	85	49%	81	47%	8	5%
Bijstandsuitkeringen	125	72%	43	25%	6	3%
Uitvoering bijstand	65	37%	100	57%	9	5%
Armoedebeleid	117	67%	49	28%	8	5%
Sport, cultuur en recreatie	13	7%	156	90%	5	3%
Extra arbeidsmarktmaatregelen	47	27%	123	71%	4	2%

Tabel 6 toont de omvang van de oplopende uitgaven: de gemiddelde bedragen in euro's per inwoner, voor verschillende grootteklassen. Tabel 7 geeft een dergelijk overzicht per regio.

Tabel 6. Financieel belang oplopende uitgaven naar grootteklasse (euro per inwoner)

	Tot 30.000 inwoners	30.000 - 60.000 inw.	60.000 - 100.000 inw.	100.000 inw. of meer	Alle gemeenten
2009					
Financieringslast gronden	2	3	4	7	4
Bijstandsuitkeringen	6	8	14	16	10
Uitvoering bijstand	1	1	1	2	1
Armoedebeleid	2	2	3	6	3
Sport, cultuur en recreatie	0	0	0	1	0
Extra arbeidsmarktmaatregelen	0	4	4	9	4
<i>Som</i>	<i>11</i>	<i>17</i>	<i>27</i>	<i>41</i>	<i>23</i>
2010					
Financieringslast gronden	4	3	8	7	5
Bijstandsuitkeringen	5	8	17	15	10
Uitvoering bijstand	1	1	1	3	1
Armoedebeleid	2	2	3	7	4
Sport, cultuur en recreatie	0	0	1	0	0
Extra arbeidsmarktmaatregelen	1	2	6	8	4
<i>Som</i>	<i>13</i>	<i>16</i>	<i>36</i>	<i>40</i>	<i>24</i>

Tabel 7. Financieel belang oplopende uitgaven naar regio (euro per inwoner)

	Noord	Oost	West	Zuid	Alle gemeenten
2009					
Financieringslast gronden	2	7	2	4	4
Bijstandsuitkeringen	14	9	8	12	10
Uitvoering bijstand	2	1	1	2	1
Armoedebeleid	5	2	4	3	3
Sport, cultuur en recreatie	0	0	0	0	0
Extra arbeidsmarktmaatregelen	2	6	5	2	4
<i>Som</i>	<i>25</i>	<i>25</i>	<i>21</i>	<i>22</i>	<i>23</i>
2010					
Financieringslast gronden	2	8	2	5	5
Bijstandsuitkeringen	8	11	9	10	10
Uitvoering bijstand	2	1	1	2	1
Armoedebeleid	6	1	5	3	4
Sport, cultuur en recreatie	0	0	0	0	0
Extra arbeidsmarktmaatregelen	2	3	8	2	4
<i>Som</i>	<i>20</i>	<i>25</i>	<i>25</i>	<i>23</i>	<i>24</i>

Van de onderzochte uitgavencategorieën lopen de bijstandsuitkeringen het meest op als gevolg van de recessie. Gemiddeld gaat het zowel in 2009 als in 2010 om 10 euro per inwoner. Dit bedrag neemt toe met de gemeenteomvang. De extra financieringslasten wegens onverkoopbaarheid van gronden kost gemeenten 4 à 5 euro per inwoner. Ook dit bedrag is doorgaans hoger naarmate een gemeente meer inwoners telt. Met extra uitgaven aan armoedebeleid is circa 4 euro per inwoner gemoed, net als met uitgaven aan extra arbeidsmarktmaatregelen. De bedragen zijn hier opnieuw hoger in grotere gemeenten. De uitvoering van de bijstand kost nauwelijks meer (één euro per inwoner), en aan extra uitgaven voor sport, cultuur en recreatie als gevolg van wegvallende sponsoring worden gemiddeld geen kosten van betekenis gemaakt.

Tabel 7 laat zien dat er geen duidelijk regionaal patroon in de uitgavenontwikkelingen valt te ontdekken, behalve dat de financieringslasten door onverkoopbare gronden in het oosten relatief hoog liggen, en de extra uitgaven aan armoedebeleid relatief laag.

Tabel 8. Raming totaal financieel belang tegenvallende uitgaven naar grootteklasse (mln euro)

	Tot 30.000 inwoners	30.000 - 60.000 inw.	60.000 - 100.000 inw.	100.000 inw. of meer	Som
2009					
Financieringslast gronden	12	12	9	38	71
Bijstandsuitkeringen	29	32	34	85	180
Uitvoering bijstand	3	3	2	11	20
Armoedebeleid	8	7	8	34	57
Sport, cultuur en recreatie	0	0	1	3	4
Extra arbeidsmarktmaatregelen	2	14	10	49	75
<i>Som</i>	54	68	64	220	406
2010					
Financieringslast gronden	17	10	19	38	85
Bijstandsuitkeringen	25	31	41	78	175
Uitvoering bijstand	4	4	3	14	25
Armoedebeleid	8	8	7	39	63
Sport, cultuur en recreatie	0	0	2	2	4
Extra arbeidsmarktmaatregelen	5	10	15	43	73
<i>Som</i>	60	63	87	214	425

Tabel 8 geeft de geraamde bedragen voor alle gemeenten samen. Die zijn berekend door per grootteklasse de bedragen per inwoner te vermenigvuldigen met het totale aantal inwoners van gemeenten in die grootteklasse. In 2009 gaat het in totaal om oplopende uitgaven van 406 miljoen euro; in 2010 is dat 425 miljoen euro. Ruim de helft van deze bedragen komt ten laste van grote gemeenten.

Oplopende bijstandsuitkeringen vormen de grootste strop. Voor 2009 gaat het om 180 miljoen euro, plus 20 miljoen euro aan hogere uitvoeringskosten. Samen is dat 4 procent van de voor 2008 begrote kosten aan bijstandsverlening.

In omvang de tweede tegenvaller is de financieringslast van onverkoopbare gronden. Die bedraagt 71 miljoen in 2009 en 85 miljoen in 2010.

Extra arbeidsmaatregelen om de crisis te verzachten kosten in 2009 75 miljoen euro en in 2010 73 miljoen euro.

Oplopende uitgaven aan lokaal armoedebeleid, waaronder bijzondere bijstand en kwijtschelding van lokale belastingen, kosten gemeenten in 2009 57 miljoen. Dat is tien procent van de voor 2008 begrote uitgaven. In 2010 kost het armoedebeleid naar verwachting 63 miljoen euro meer.

Opvallend is dat wegvallende sponsoring nauwelijks tot extra uitgaven aan sport, cultuur en recreatie leidt.

2.4. Extra maatregelen tegen de recessie

Tabel 9 laat zien hoeveel gemeenten aangeven speciale maatregelen te nemen om de gevolgen van de recessie te verzachten. Extra arbeidsmarktmaatregelen zijn al in de vorige paragraaf opgenomen, omdat die tot uitgaven leiden die bij de andere uitgavenstijgingen kunnen worden opgeteld. In deze paragraaf gaat het om versneld uitgevoerde investeringen en om het sneller betalen van rekeningen. De bijbehorende bedragen zijn geen extra uitgaven, en worden dus niet opgeteld bij de bedragen uit de vorige paragraaf. Met versneld investeren en betalen zijn vanzelfsprekend wel rentelasten gemoeid. Die vallen echter buiten dit onderzoek.

Ruim een kwart van de gemeenten geeft aan investeringen naar voren te halen (tabel 9). Sneller betalen van rekeningen komt bij 37% van de gemeenten voor.

Tabel 9. Maatregelen om de gevolgen van de recessie te verzachten

	Ja		Nee		Niet ingevuld	
Versneld investeren	46	26%	128	74%	0	0%
Versneld betalen	65	37%	108	62%	1	1%

Tabel 10 toont de bedragen die zijn gemoeid met versnelde investeringen: de gemiddelde bedragen in euro's per inwoner, voor verschillende grootteklassen. Tabel 11 geeft een dergelijk overzicht per regio. Soortgelijke bedragen voor versnelde betalingen zijn niet beschikbaar.

Gemiddeld halen gemeenten investeringen naar voren ter waarde van 16 euro per inwoner in 2009 en 42 euro per inwoner in 2010. In grote gemeenten zijn de betrokken bedragen het grootst. Het kleinst zijn de bedragen in kleine gemeenten en - opvallend genoeg - in gemeenten met 60.000 à 100.000 inwoners (tabel 10). In het noorden zijn de bedragen het kleinst en in het westen het grootst (tabel 11).

Tabel 10. Financieel belang versneld investeren naar grootteklasse (euro per inwoner)

	Tot 30.000 inwoners	30.000 - 60.000 inw.	60.000 - 100.000 inw.	100.000 inw. of meer	Alle gemeenten
2009	6	14	4	33	16
2010	13	58	5	85	42

Tabel 11. Financieel belang versneld investeren naar regio (euro per inwoner)

	Noord	Oost	West	Zuid	Alle gemeenten
2009	4	6	25	21	16
2010	6	42	65	33	42

Tabel 12 toont een raming van de totale bedragen die zijn gemoeid met versneld investeren. In 2009 gaat het om 271 miljoen euro; in 2010 om 755 miljoen euro.

Tabel 12. Geraamde totale omvang versneld investeren naar grootteklasse (mln euro)

	Tot 30.000 inwoners	30.000 - 60.000 inw.	60.000 - 100.000 inw.	100.000 inw. of meer	Som
2009	31	55	11	175	271
2010	63	229	13	451	755

2.5. Totaaloverzicht financiële gevolgen

In totaal hebben gemeenten een financiële strop ten gevolge van de recessie ter hoogte van 1.769 miljoen euro in 2009 en 1.329 miljoen euro in 2010 (tabel 13). Voor circa een kwart wordt dit veroorzaakt door oplopende uitgaven. Het leeuwendeel is het gevolg van tegenvallende inkomsten, vooral die uit grondexploitatie. Het grootste deel van de financiële tegenslag concentreert zich bij de grote gemeenten.

Zoals uitgelegd in paragraaf 2.2 kunnen tegenvallers bij grondexploitatie en de verlening van bouwvergunningen later deels worden goedge maakt als de bouwactiviteit bij een opwerende economie sterk aantrekt. Als dat gebeurt is het permanente effect van de recessie kleiner dan het korte termijn effect dat tabel 13 beschrijft. Dit laat overigens onverlet dat gemeenten het korte termijn effect nu wel moeten opvangen.

Tabel 13. Raming totale omvang tegenvallende inkomsten en uitgaven naar grootteklasse (mln euro)

	Tot 30.000 inwoners	30.000 - 60.000 inw.	60.000 - 100.000 inw.	100.000 inw. of meer	Som
2009					
Lagere inkomsten	195	301	151	715	1.362
Hogere uitgaven	54	68	64	220	406
<i>Som</i>	249	370	216	935	1.769
2010					
Lagere inkomsten	94	186	163	461	904
Hogere uitgaven	60	63	87	214	425
<i>Som</i>	154	249	150	676	1.329

Tabel 14 geeft een ondergrens aan het lange termijn effect, waarbij er van is uitgegaan dat de teruglopende inkomsten uit grondexploitatie en bouwleges in de toekomst *volledig* worden goedgeemaakt. Tegenvallende inkomsten zijn hier begrensd tot ozb en dividenden. In dit extreme geval kost de recessie de gezamenlijke gemeenten 452 miljoen euro in 2009 en 477 miljoen euro in 2010. Het renteverlies door uitstel van inkomsten wordt hier buiten beschouwing gelaten. De werkelijke lange termijn effecten zullen ongetwijfeld hoger liggen dan tabel 14 aangeeft.

Tabel 14. Ondergrens lange termijn effect recessie naar grootteklasse (mln euro)

	Tot 30.000 inwoners	30.000 - 60.000 inw.	60.000 - 100.000 inw.	100.000 inw. of meer	Som
2009					
Lagere inkomsten	9	9	5	22	46
Hogere uitgaven	54	68	64	220	406
<i>Som</i>	63	78	70	242	452
2010					
Lagere inkomsten	18	7	4	23	52
Hogere uitgaven	60	63	87	214	425
<i>Som</i>	78	71	91	237	477

Behalve tegenvallende inkomsten en uitgaven is nog sprake van het naar voren halen van investeringen en het versneld betalen van rekeningen. De totale bedragen die zijn gemoed met versneld investeren betreffen 271 miljoen euro in 2009 en 755 miljoen euro in 2010. Versneld betalen van rekeningen komt voor in 37 procent van de gemeenten.

Bijlage: onderzoeksverantwoording

Inleiding

Deze bijlage beschrijft de enquête waarop de uitkomsten van dit onderzoek zijn gebaseerd. Achtereenvolgens komt aan de orde de gevolgde werkwijze, de respons, de vragenlijst en de begeleidende brieven.

Werkwijze

Eind januari 2010 is een schriftelijke enquête uitgezet bij alle Nederlandse gemeenten. Om de respons te stimuleren bleef de vragenlijst beperkt tot één pagina A4. Ook werd een brief van de VNG meegezonden, waarin tot deelname werd opgeroepen. De vragenlijst en de begeleidende brieven zijn achterin deze bijlage opgenomen. Op 15 februari is aan alle non-respondenten een herinneringsbrief verzonden, vergezeld van de vragenlijst en de brief van de VNG.

Bij ontbrekende gegevens en bij antwoorden die sterk afweken van antwoorden van andere gemeenten is via e-mail of telefoon navraag gedaan.

Respons

Tabel 15. Respons

	Tot 30.000 inwoners	30.000 tot 60.000 inwoners	60.000 tot 100.000 inwoners	100.000 inwoners of meer	Som	Percentage
Groningen	10	1	0	1	12	52%
Friesland	14	2	0	0	16	52%
Drenthe	2	3	0	0	5	42%
Overijssel	3	5	2	0	10	40%
Gelderland	19	10	0	2	31	55%
Utrecht	5	4	2	1	12	41%
Flevoland	1	0	0	1	2	33%
Noord-Holland	15	3	1	1	20	33%
Zuid-Holland	16	3	4	2	25	34%
Zeeland	5	3	0	0	8	62%
Noord-Brabant	18	2	2	3	25	37%
Limburg	5	2	1	0	8	24%
Som	113	38	12	11	174	40%
Percentage	41%	39%	39%	42%	40%	

Tabel 15 laat zien hoeveel gemeenten aan het onderzoek hebben deelgenomen, uitgesplitst naar grootteklasse en provincie. In totaal hebben 174 gemeenten meegedaan. De totale respons bedraagt hiermee 40 procent. Een dergelijk percentage is vrij goed voor dit soort enquêtes. Ondanks de geringe lengte kost het invullen immers nogal wat tijd, omdat de gevraagde gegevens niet direct voorhanden zijn.

Tabel 15 laat zien dat de respons evenwichtig is verdeeld over groottegroepen en provincies.

Flitsenquête gemeenten en economische crisis

in opdracht van de VNG

1 Inkomsten

Heeft uw gemeente door de economische recessie te maken met teruglopende inkomsten op de volgende terreinen? Zo ja, hoe groot is die daling (bij benadering)?

		Zo ja:	
		Daling in 2009	Daling in 2010
Bouwleges	ja/nee	euro	euro
OZB (door leegstand niet-woningen)	ja/nee	euro	euro
Bouwgrondexploitatie	ja/nee	euro	euro
Dividenden van publiek bezit	ja/nee	euro	euro

2 Uitgaven

Heeft uw gemeente door de economische recessie te maken met oplopende uitgaven op de volgende terreinen? Zo ja, hoe groot is die stijging (bij benadering)?

		Zo ja:	
		Stijging in 2009	Stijging in 2010
Financieringslast gronden die door de crisis niet of later zijn verkocht	ja/nee	euro	euro
Bijstanduitkeringen (tekort op budget wwv inkomensdeel)	ja/nee	euro	euro
Uitvoeringskosten bijstand	ja/nee	euro	euro
Bijzondere bijstand, armoedebeleid, schuldhulpverlening, kwijtschelding	ja/nee	euro	euro
Sport, cultuur, recreatie (door teruglopen particuliere sponsoring)	ja/nee	euro	euro

3 Crisismaatregelen

Neemt uw gemeente speciale maatregelen om de plaatselijke economie te stimuleren?

Naar voren halen van investeringen	ja/nee	Zo ja: investeringsbedrag in 2009 euro	Zo ja: investeringsbedrag in 2010 euro
Sneller betalen van rekeningen	ja/nee		
Speciale maatregelen om mensen die door de crisis hun baan verloren snel aan het werk te helpen	ja/nee	Zo ja: globale kosten in 2009 euro	Zo ja: globale kosten in 2010 euro
Anders, namelijk:			

4 Invulgegevens

Gemeentenaam

Naam invuller

Telefoonnummer invuller

E-mailadres invuller

Graag terugsturen vóór 25 februari

COELO

Postbus 800

9700AV Groningen

fax 050 363 7337

telefoon 050 363 8344

coelo@rug.nl

Gemeente *
 t.a.v. het Hoofd Financiën
 *

Centrum voor onderzoek van de
 economie van de lagere overheden

Drs. Jutta Bolt
 T +31 (0)50 363 8344
 F +31 (0)50 363 7337
 coelo@rug.nl

Nettelbosje 2
 9747 AD Groningen
 Postbus 800
 9700 AV Groningen

www.coelo.nl

KvK Groningen nr S 12728
 ING 5528794

Datum 28 januari 2010

Onderwerp Flitsenquête economische crisis

Geachte mevrouw/mijnheer,

In opdracht van de VNG voeren wij een kort onderzoek uit naar de gevolgen van de economische recessie voor de gemeentelijke financiën. Hierbij richten we ons op een aantal specifieke gemeentelijke inkomsten- en uitgavencategorieën. Daarnaast inventariseren we of gemeenten ook speciale maatregelen hebben genomen om de lokale economie te stimuleren.

Wij begrijpen dat u weinig tijd hebt. Daarom is de vragenlijst erg kort gehouden.

We verzoeken u de vragenlijst vóór 14 februari in te vullen en aan ons terug te sturen. Hierbij kunt u gebruik maken van de bijgevoegde antwoordenvolpette. Aarzelt u niet om bij vragen of onduidelijkheden contact met mij op te nemen.

Alvast hartelijk dank voor uw medewerking,

Hoogachtend,

J. Bolt

Vereniging van
Nederlandse Gemeenten

Alle gemeenten

doorkiesnummer
(070) 373 8546

uw kenmerk

bijlage(n)

1

betreft
Flitsenquête gemeenten en
economische crisis

ons kenmerk
ECGF/U201000146

datum
25 januari 2010

Flitsenquete gemeenten en economische crisis

In opdracht van de VNG zal het Centrum voor Onderzoek van de Economie van de Lagere Overheden (COELO) onderzoek verrichten naar de gevolgen van de economische crisis voor de inkomsten en uitgaven van gemeenten in 2009 en 2010. Ook wordt gevraagd naar de maatregelen die gemeenten in dit verband hebben genomen.

Het onderzoek vindt plaats in de vorm van een flitsenquête die aan alle gemeenten zal worden. De resultaten van de enquête zullen worden gebruikt voor het inzichtelijk maken van de huidige financiële positie van gemeenten.

De VNG verzoekt u aan deze enquête mee te werken en ervoor te zorgen dat de gevraagde gegevens tijdig geleverd worden.

Hoogachtend,

Vereniging van Nederlandse Gemeenten

mr. R.J.J.M. Pans
voorzitter Directieraad

Gemeente *
 t.a.v. het Hoofd Financiën
 *

Centrum voor onderzoek van de
 economie van de lagere overheden

Drs. Jutta Bolt
 T +31 (0)50 363 3766
 F +31 (0)50 363 7337
 coelo@rug.nl

Nettelbosje 2
 9747 AD Groningen
 Postbus 800
 9700 AV Groningen

www.coelo.nl

KvK Groningen nr S 12728
 ING 5528794

Datum 15 februari 2010

Onderwerp Herinnering flitsenquête economische crisis

Geachte mevrouw/mijnheer,

Twee weken geleden hebben wij u een vragenlijst opgestuurd om de gevolgen van de economische recessie voor de gemeentelijke financiën te inventariseren. Dit in opdracht van de VNG. Helaas hebben wij van u nog geen reactie ontvangen. Ik wil u graag vragen om alsnog mee te doen. We begrijpen dat u weinig tijd hebt. De vragenlijst is daarom erg kort gehouden.

Uiteraard zullen we de gegevens vertrouwelijk behandelen en anoniem verwerken in het rapport. U kunt op het vragenformulier aangeven of u geïnteresseerd bent in de uitkomsten van het onderzoek. Mocht dat het geval zijn, dan stellen wij u na afronding van het onderzoek een digitale versie van het rapport ter beschikking.

We verzoeken u de vragenlijst vóór **25 februari** in te vullen en aan ons terug te sturen. Hierbij kunt u gebruik maken van de bijgevoegde antwoordenvolp. Aarzelt u niet om bij vragen of onduidelijkheden contact met mij op te nemen.

Mocht u de enquête reeds hebben ingevuld, dan kunt u deze brief als niet verzonden beschouwen.

Alvast hartelijk dank voor uw medewerking,

Hoogachtend,

J. Bolt

Verkrijgbaar in de reeks COELO-rapporten

- 94-1 M.A. Allers, C.A. de Kam, *Advies over de kostentoedeling van waterschappen*, 1994.
- 95-1 M.A. Allers, C.G.M. Sterks, *Naar een geïntegreerd stelsel voor gesubsidieerde arbeid? Evaluatie van de voorstellen van de commissie Houben*, 1995.
- 95-2 M.A. Allers, *Inkomenseffecten van het gemeentelijk kwijtscheldingsbeleid*, 1995.
- 96-1 C.G.M. Sterks, M.A. Allers, *Herziening van de financiële verhouding en de lokale lastendruk*, 1996.
- 96-2 M.A. Allers, *Financiële gevolgen van de verruiming van het kwijtscheldingsbeleid van de gemeente Groningen*, 1996.
- 96-3 M.A. Allers, *Profijt van de gemeentelijke overheid. De invloed van het gemeentebeleid op de koopkracht van de minima in Groningen*, 1996.
- 96-4 M.A. Allers, *De Armoedenota en het minimabeleid in de gemeente Delfzijl*, 1996.
- 96-5 C.A. de Kam, M.A. Allers, *Om de loongrens. Verkenning van gevolgen van grondslagversmalling bij de premieheffing voor de Ziekenfondswet*, 1996.
- 97-1 M.A. Allers, *Tariefdifferentiatie in de OZB en de fiscale concurrentiepositie van de gemeente Groningen*, 1997.
- 97-2 C.G.M. Sterks, *Alternatieven voor milieuleges*, 1997.
- 97-3 M.A. Allers, *Gemeentelijke woonlasten voor water- en walbewoners vergeleken*, 1997.
- 97-4 A.J.W.M. Verhagen, *Criteria aan de verdeelmaatstaven van specifieke uitkeringen*, 1997.
- 98-1 M.A. Allers, *De invloed van de burger op de gemeentelijke belastingdruk*, 1998.
- 99-1 M.A. Allers, *Gemeentelijk minimabeleid en armoedeval*, 1999.
- 99-2 M.A. Allers, *Armoedebeleid en armoedeval in Vlaardingen*, 1999.
- 00-1 A.J.W.M. Verhagen, *COELO-Overzicht specifieke uitkeringen 1999, 2000*.
- 00-2 M.A. Allers, *Armoedebeleid en armoedeval in Soest*, 2000.
- 00-3 K. Grit, *Dynamiek van de lokale overheid. Economisering in Tilburg*, 2000.
- 00-4 M.A. Allers en A. Veenkamp, *Een woonlastenfonds voor Groningen?*, 2000.
- 00-5 M.A. Allers, *Armoedebeleid en armoedeval in Alphen aan den Rijn*, 2000.
- 00-6 M.A. Allers, *Armoedeval in Amsterdam, 2000-2001*, 2000.
- 00-7 M.A. Allers, *Het decentrale belastinggebied, de kwaliteit van de lokale afweging en de politieke participatie*, 2000.
- 01-1 A.J.W.M. Verhagen, *Voorstel voor wijziging van de Financiële-verhoudingswet en enkele andere wetten*, 2001.
- 02-1 E. Gerritsen, M.A. Allers, *Weerstandsvermogen en vermogenspositie gemeente Apeldoorn*, 2002.
- 02-2 E. Gerritsen, *Begrotingsvergelijking gemeente Zaanstad*, 2002.
- 02-3 M.A. Allers, *Armoedebeleid en armoedeval in Heerlen*, 2002.
- 02-4 M.A. Allers, *Herverdeeleffecten van de voorgenomen afschaffing van de OZB op woningen*, 2002.
- 02-5 E. Gerritsen, *Stille reserves van gemeenten*, 2002.
- 03-1 M.A. Allers, *Belastingoverzicht grote gemeenten 2003*, 2003.
- 03-2 M.A. Allers, *Koopkrachteffecten van afschaffing van de gebruikersheffing van de OZB op woningen*, 2003.

- 03-3 C. Hoeben, *Wie betaalt wat? kostentoedeling bij waterschappen*, 2003.
- 04-1 M.A. Allers, *Belastingoverzicht grote gemeenten 2004*, 2004.
- 04-2 M.A. Allers, *Financiële gevolgen van maximering van de OZB-tarieven*, 2004.
- 04-3 E. Gerritsen en C.G.M. Sterks, *Kostenontwikkeling in de waterketen 1990-2010*, 2004.
- 04-4 M.A. Allers en C. Hoeben, *Achtergronden van tariefstijgingen van gemeentelijke belastingen*, 2004.
- 04-5 C. Hoeben en E. Gerritsen, *Gevolgen invoering waterketentarief voor de lastenontwikkeling van huishoudens*, 2004.
- 05-1 C. Hoeben en E. Gerritsen, *Gevolgen van ontwikkelingen in de waterketen voor de lastendruk van huishoudens*, 2005.
- 05-2 M.A. Allers, *Belastingoverzicht grote gemeenten 2005*, 2005.
- 05-3 C. Hoeben, *Koopkrachtontwikkeling van ouderen, gehandicapten en chronisch zieken in Amsterdam*, 2005.
- 05-4 M.A. Allers, *Methoden voor het ontwikkelen van financiële verdeelmodellen*, 2005.
- 06-1 M.A. Allers, *Belastingoverzicht grote gemeenten 2006*, 2006.
- 06-2 C. Hoeben, *Kostentoerekening en kostendekking van gemeentelijke heffingen in Noordenveld*, 2006.
- 06-3 E. Gerritsen, C. Hoeben en J.Th. van der Veer, *Audit WB21: Kosten- en lastenontwikkeling ten gevolge van de NBW-opgave wateroverlast*, 2006.
- 07-1 M.A. Allers, A.S. Zeilstra, C. Hoeben en J.Th. van der Veer, *Belastingoverzicht grote gemeenten 2007*, 2007.
- 07-2 C. Hoeben en A.S. Zeilstra, *Kostprijsberekening en tariefbepaling gemeentelijke heffingen in De Marne*, 2007.
- 07-3 C. Hoeben en A.S. Zeilstra, *Kostprijsberekening en tariefbepaling gemeentelijke heffingen in Eemsum*, 2007.
- 07-4 C. Hoeben en A.S. Zeilstra, *Kostprijsberekening en tariefbepaling gemeentelijke heffingen in Winsum*, 2007.
- 07-5 M.A. Allers en B. Steiner, *Uitgavenbehoeften van Nederlandse gemeenten*, 2007.
- 08-1 M.A. Allers, L.A. Toolsema en A.S. Zeilstra, *De financiële positie van de gemeente Harlingen en de sturingsmogelijkheden van de raad*, 2008.
- 08-2 M.A. Allers, C. Hoeben, L.A. Toolsema en A.S. Zeilstra, *Belastingoverzicht grote gemeenten 2008*, 2008.
- 09-1 M.A. Allers, C. Hoeben en A.S. Zeilstra, *Belastingoverzicht grote gemeenten 2009*, 2009.
- 09-2 M.A. Allers en A.S. Zeilstra, *Bevolkingsdaling en gemeentelijke financiën*, 2009.
- 09-3 C. Hoeben, *Achtergrond tariefontwikkeling reinigingsheffingen 2009*, 2009.
- 09-4 A.S. Zeilstra, L.A. Toolsema en C. Hoeben, *Kosten en baten riolering en afvalinzameling en -verwerking in Capelle aan den IJssel*, 2009.
- 09-5 C. Hoeben, *Ontwikkeling van de lokale woonlasten voor eigenaren van woningen 1998 - 2009*, 2009.
- 10-1 M.A. Allers, L.A. Toolsema, C. Hoeben, J. Bolt, *Belastingoverzicht grote gemeenten 2010*, 2010.
- 10-2 M.A. Allers, J. Bolt, *Financiële gevolgen van de recessie voor gemeenten*, 2010.

COELO-rapporten kunnen worden gedownload van Internet (www.coelo.nl), of besteld bij COELO, postbus 800, 9700 AV Groningen, telefoon 050 3637018.

Andere COELO-uitgaven:

Atlas van de lokale lasten. Verschijnt jaarlijks sinds 1997.

Woonlastenmonitor. Verschijnt jaarlijks sinds 2008.

Meer informatie over COELO en COELO-publicaties is beschikbaar via www.coelo.nl